

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QARABAĞ BÖLGƏSİNDƏ TƏHSİLİN VƏZİYYƏTİ

Bəxtiyar Həsənov
AMEA A.A. Bakıxanov
adına Tarix İnstitutu
Bosa6983@gmail.com

Açar sözlər: Qarabağ, məktəblər, tədris, dərs vəsaitləri.

Xülasə

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Qarabağ regionunda təhsil sisteminin vəziyyəti, bu sistemin çar Rusiyasının maraqlarına uyğun qurulmasının təşviqi ilə bağlı əraziyə təyin edilmiş çar hökumətinin məmurları ilə bağlı məlumatlar işıqlandırılmışdır. O, cümlədən məqalədə bölgədə fəaliyyət göstərən məktəblər, şagirdlərə tədris olunan dərs vəsaitləri haqqında da məlumatlar verilmişdir. Həmçinin məktəblərdə tədris prosesində iştirak edən müəllimlərin vəziyyəti, bölgədə yaşayan əhalinin məktəblərə münasibəti, regiondakı çar Rusiyası məmurlarının məktəblərdəki tədrislə bağlı fikirləri arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilmiş və oxucuların diqqətinə çatdırılmışdır.

СОСТОЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В КАРАБАХСКОМ РЕГИОНЕ В НАЧАЛЕ 20-ГО ВЕКА

Бахтияр Гасанов

Ключевые слова: Карабах, школы, образование, учебники.

Резюме

В статье рассматривается состояние системы образования в Карабахском крае в начале 20 века, приводятся сведения о чиновниках царского правительства, прикомандированных в этот район для содействия созданию этой системы в соответствии с интересами царской России. В статье также на основе архивных документов представлена информация о школах, действующих в регионе, и о методических материалах, которые преподают учащимся. Также было изучено положение учителей, участвующих в учебном процессе в школах, отношение населения, проживающего в регионе, к школам, мнения чиновников царской России в регионе относительно преподавания в школах, и доводится до сведения читателей.

THE STATE OF EDUCATION IN THE KARABAKH REGION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Bakhtiyar Hasanov

Keywords: Karabakh, schools, teaching, textbooks.

Summary

In the article, the state of the education system in the Karabakh region at the beginning of the 20th century, the information about the officials of the tsarist government assigned to the area to promote the establishment of this system in accordance with the interests of tsarist Russia, is highlighted.

The article also provides information about the schools operating in the region and the teaching materials taught to the students. Also, the situation of the teachers, participating in the teaching process in the schools, the attitude of the population living in the region to the schools, opinions of the officials of Tsarist Russia in the region regarding the teaching at schools were studied on the basis of archival documents and brought to the attention of the readers.

XX əsrin əvvəllərində mətbuatla yanaşı, o dövrdə Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda təhsil sisteminin vəziyyəti də qənaətbəxş deyildi. Çünki XIX əsrdə Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Rusiya bu ərazilərdə idarəçilik sisteminin qurulması ilə bağlı bir çox problemlərlə qarşılaşdı. Əsas səbəblərdən biri kadrların çatışmamazlığı idisə, digər isə yerli əhalinin böyük bir qisminin rus dilini bilməməsi idi. Hətta Rusiya öz siyasi maraqlarına uyğun Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin (Cənubi Azərbaycan) ərazisindən Cənubi Qafqaza köçürdüyü erməni əhalisi də rus dilini bilmirdi. Bununla bağlı Rusiya Xalq Təhsil Nazirliyinin Jurnalında Tibilis quberniyasına təhkim etdilmiş zavod sahibləri və işçilərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən Qulişambarov yuxarı dairələrə yazırdı: “Buraya İran və Türkiyədən köçürülən qara fəhlə kimi zavodlarda çalışan ermənilər rus dilini bilmirlər. Bunları başa salmaq üçün hər dəfə ancaq tərcüməçi dalınca qaçmalısan. Bu ermənilər zavod işlərini bacarmamaqla yanaşı, həm də çox pis işləyirlər. Həmişə onlara nəzarət etmək və istiqamətləndirmək lazımdır” [19, s. 32].

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda təhsil sistemində rus imperiyasının siyasi maraqlarına xidmət edən kadr məsələsini həll etmək üçün yerlərdə rus dilli məktəblərin yaradılmasını təşkil etməyə başladı. Bu dövrdə Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində təhsil mollaxanalarda və mədrəsələrdə aparılırdı. Burada da ancaq oğlanlar təhsil alırdı demək olar ki, qadınlar bu təhsil sistemindən kənar qalırdılar.

Bölgədə dünyəvi təhsil də tədricən inkişaf edirdi. Ona görə də hələ XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq, Qarabağ bölgəsində qəza məktəblərinin yaradılmasına başlanılmışdır. Maarifçiliyin qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri şərh edən Qarabağ maarifçilərindən birinin - S.Vəlibəyovun dediyi kimi: “Hər bir dövlətin və xalqın maddi vəziyyəti başlıca olaraq xalq həyatı yüksəlişinin nəinki təkcə dini, həm də iqtisadi münasibətlərinin bağlı olduğu maarifdən asılıdır” [13, s. 36].

Bölgənin təhsil sistemi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fond materiallarına əsasən Qafqaz Təhsil Dairəsi İdarəsinin 1890-cı ilə olan hesabatında göstərilir ki, Xalq Təhsili Nazirliyi XIX əsrdə Qarabağ regionunun qəzalarında da kənd məktəbləri açmağa başlamışdı. Qarabağ bölgəsində ilk normal kənd məktəbləri 1876-cı il sentyabrın 1-də Zəngəzur qəzasının Gorus, Cəbrayıl qəzasının Cəbrayıl kəndində açılmışdı. Orta məktəblərin azlığı səbəbindən kəndli uşaqlarının orada təhsil ala bilməməsi və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının məzunlarının artması ilə əlaqədar 1883-cü ildən başlayaraq, bölgədə kənd məktəblərinin sayı artmağa başladı [9, s. 201].

XIX əsrin 80-cı illərindən başlayaraq bölgədə rus-tatar məktəbləri ilə yanaşı, Qarabağın ziyalıları ana dilli məktəblər açmaq üçün dövlətin aidiyyatı qurumlarına müraciət etməyə başladılar.

1883-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyası Azərbaycan şöbəsində ibtidai məktəb müəllimi işləmiş pedaqoq Səfərəli bəy Vəlibəyov Şuşada üç aylıq ana dilli məktəb açdı. İkinci ana dilli məktəb isə əsrin 90-cı illərində Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən açıldı ki, burada Azərbaycan dili, ədəbiyyat, fars dili, dünyəvi elmlər tədris edilirdi. M.M.Nəvvabın xidmətlərindən biri də məktəblər üçün dərslik tərtib edib məktəbdə onları tədris etmək idi. Onun müxtəlif sahələrdən bəhs edən “Kəşf-ül-Həqiqət”, “Kifayət-ül-ətfal”, “Vüzuh-ül-ərqam” və “Nəsihətnamə” adlı dörd dərsliyi məlumdur [8, s.498; 62, s.43].

Lakin XX əsrin əvvəllərində kənd məktəblərində vəziyyət heç də qənaətbəxş deyildi. 1904-1905-ci illərdə Cəbrayıl qəzasının Hadrud kənd məktəbində (1885-ci ildə açılmışdır) müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş Üzeyir bəy Hacıbəyov “Kaspi” qəzetində kənd məktəblərindəki vəziyyətdən bəhs edən məqaləsində yazırdı ki, kənd ictimai məktəblərində işləmiş müəllimlər illərlə yarıac yaşayır, “ağır zəhmətə görə dilənçi maaşı”, həm də beş ay gecikməklə alır [18, s.35; 20, s.715; 5, v.1,2].

Kənd məktəblərində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün kənd icması 1890-cı ildə əsası qoyulmuş Minkənd kənd məktəbinin 1912-ci ildə birsinifli məktəbdən ikisinfli məktəbə çevrilməsini xahiş etmişdir. Bu xahiş dövlət tərəfindən nəzərə alınmışdır. Hələ XIX əsrin sonlarında başlayaraq Qarabağ bölgəsinin kənd ziyalıları müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər həyata keçirməklə bölgənin təhsil sisteminin inkişafına çalışırdılar. Belə tədbirlərdən

Malıbəyli kəndində müəllimlik edən Məmməd Qarayevin rəhbərliyi ilə 1893-cü ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariesinin məzunu Camal bəy Fətəlibəyov tərəfindən Şuşada rus-Azərbaycan məktəbi, Şuşada üçüncü dərəcəli xüsusi oğlan məktəbi açılmışdı. Bu məktəbin 1893-cü ildə 25, 1895-ci ildə 60, 1896-cı ildə 80 şagirdi olmuşdur. İldə hər şagirddən 6-12 manat təhsil haqqı alınır. Kasıblar təhsil haqqından azad edilirdi. Onlardan 12-si pulsuz oxuyurdu. Belə məktəblərdən biri də 1915-ci ildə Şuşada "Rəşad" adlı gizli yeniyətmələr cəmiyyətinin nəzdində müəllim Xudadat bəy Əzizbəyovun təşəbbüsü ilə açılmışdı. Məktəb qırx şagirdlə fəaliyyətə başlamışdı. Məktəbdə Qarabağın ən nüfuzlu müəllimləri, o cümlədən, Mirzə Cəlal Yusifzadə, Bəşir Səfərov və başqaları dərs deyirdilər. Onların səyi ilə tədrisin vəziyyəti xeyli yaxşılaşmış, şagirdlərin sayı artırılmışdı [20, s.715; 5, v.1; 18, s.35].

XIX əsrin ikinci yarısında Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus kəndində məktəb açılmışdı. Azərbaycanlılardan Bəhiş bəy Köçərlinski, Fərhad Ağazadə bu məktəbdə dərs demişdi. Məktəbin direktoru milliyyətə erməni olan Safrabekyan olmuşdur. 1908-ci ildən 1912-ci ilədək bu məktəbin şagirdi olmuş Nəzər Heydərov yazır: "Məktəbin direktoru Safrabekyan tez-tez şikayətlənirdi ki, məktəbdə müsəlman uşaqları oxuduğu üçün ermənilər onu danlayırlar. O, ermənilərin qarasına deyirdi: Bilmirən, bu it uşağı məndən nə istəyirlər?" [10, s.14-15].

XIX əsrin ikinci yarısında bölgədə fəaliyyətə başlayan məktəblərin çoxu XX əsrin əvvəllərində də öz fəaliyyətlərini davam etdirmişdi. Bölgədə Rusiya imperiyası XIX-XX əsrin əvvəllərində yerli islam dininə itaət edən xalqları itaət altında saxlamaq məqsədilə öz maraqlarına xidmət edən yeni tipli məktəblər açıb istifadəyə verirdi.

Belə məktəblərin açılması ilə bağlı XIX əsrdə admiral Mordvinov yazırdı: "Yerli əhəlinin adətlərinə müvəffəqiyyətlə təsir göstərmək və bizim adət və qaydaları onlara aşılamaq üçün gənc knyazları və xalq ağsaqqallarının uşaqlarını tərbiyə etmək məqsədilə bizim məktəbləri şəhərlərə gətirmək faydalı olardı. Həm də bu məktəbləri elə təşkil etmək lazımdır ki, orada yerli əhəli özünün adət-ənənələrini, qayda-qanunlarını görsün" [15, s. 952].

Yuxarıda verilmiş bu faktdan aydın görünür ki, Mordvinov imperiyanın siyasətinə uyğun məktəblərin yaranmasına cəhd edirdi. Bölgədə olan imperiya məmurları dərslərin rus dilində keçirilməsini təklif edirdilər.

XX əsrin ilk onilliklərində Şuşada fəaliyyət göstərən müəllimlərin əksəriyyəti Şuşa şəhər məktəbinin yetirmələri idilər. Şuşada təşkil olunmuş "Gövhəriyyə", "Nəşr-maarif", "Rus-tatar", "Ünas" məktəbində Xosrov Axundovla birlikdə o dövrün tanınmış müəllimləri Hüseyn Axundov, Mirzə Camal Yusifzadə, Mir Cabbar Vəzirov və başqaları dərs deyirdilər. Bu müəllimlər pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı geniş ictimai-siyasi iş aparırdılar.

Ümumiyyətlə bu dövrdə Cənubi Qafqaz o cümlədən Qarabağ bölgəsinin məktəblərində əsasən rus dili fənni kimi əlifbadan sonra P.P.Maksimoviçin “Uşaqların dostu”, Qalaxovun bir hissə müntəxabatı, Slavyanşunas filoloq A.X.Vostokovun “Qısa rus qramatikası”, coğrafiya fənnindən əsas dərsliklər A.Q.Obodovskinin “Ümumi coğrafiyadan ümumi dərslik” və “Riyazi-coğrafiya dərsliyi”, S.Baranovskinin “Müasir dünyanın bütöv coğrafi atlası” və digər dərsliklər tədris olunurdu [1, v.6,17; 2, v.6; 3, v.2-3,5].

Hələ 1859-cu ildə Mirzə Əbülhəsən Vəzirov tərəfindən tatar-Azərbaycan dili dərsliyi tərtib olunmuşdu. 1861-ci ildə isə çap olunan "Vətən dili" ("Ana dili") dərsliyinin böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Bu dərslikdə felin zamanları (növləri) haqqında M.Kazımbəyin müddəaları inkişaf etdirilirdi. Müəllifin özünün yazdığı kimi, onun yaratdığı kitabın məqsədi tərcüməçiləri Azərbaycanı dili ilə tanış etmək idi [7, s.337].

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbayanda o cümlədən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin qəzalarında maarifin inkişafına mane olan amillər təhsilin rus dilində aparılması, dərslik və dərs vəsaitlərinin çatışmaması olmuşdur. Çarizmin maarif sahəsində gördüyü tədbirlər müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Məktəblər çarizmə sədaqətlə qulluq edən məmurlar hazırlamalı idi. Təhsilin inkişafı üçün dövlət tərəfindən buraxılan vəsaitin miqdarı az idi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maarifin inkişafında Ü.Hacıbəyovun Mir Möhsün Nəvvabın, N.Vəzirovun, A.Ə.Haqqverdiyevin, S.S.Axundovun, Y.V. Çəmən-zəminlinin və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur. Onlar, Azərbaycanda imperiyanın təhsil sahəsindəki müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir, mütərəqqi prinsiplərlə yeni məktəblərin yaradılmasını, təhsilin icbari və pulsuz olmasını tələb edirdilər [12, s.62].

Qafqazda Xalq maarifinin inkişafı çarizmin bilərəkdən yaratdığı bir sıra maneələrdən keçməli olurdu. Onların ən mühümü hökumətin maarifə buraxdığı vəsaitin məhdudluğu idi. Belə ki, bu vəsaitdən hər adama düşən pay 1902-ci ildə Bakı quberniyasında 79,3, Yelizavetpol quberniyasında 97 qəpik idi. Cənubi Qafqazda polisi saxlamaq üçün ildə orta hesabla 4,4 milyon rubl xərcləyən hökumət xalq maarifinin ehtiyacları üçün ən çoxu 1,7 milyon rubl ayırırdı [6, s.208] ki, bu da təhsilin inkişaf etməsinə imkan vermirdi.

1906-cı ilin avqustunda Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayı keçirildi. Həmin qurultayda aşağıdakı mühüm məsələlərə baxıldı və qərarlar qəbul etdi: Türk xalqları yaşayan bütün bölgələrdə yeni tipli məktəblər yaratmaq, ibtidai icbari təhsilə keçmək, təhsilin ana dilində aparılması, rus dilində təhsil alan gənclərə ana dili və şəriət dərslərinin keçirilməsi, azərbaycanlıların milli və dini ənənələrini yaşadan tədbirlərin həyata keçirilməsi və sair [12, s.61].

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan ziyalıları 1907-ci və 1916-cı illərdə “Nicatın” təşəbbüsü ilə Azərbaycan müəllimlərinin qurultayların

keçirdilər. 1907-ci ildə Ə.X.Axundov, N.Vəzirov və başqalarının təşəbbüsü ilə yaradılmış Müsəlman Ruhani Cəmiyyəti “Səadət” yaradıldı. Cəmiyyətin qarşısında xalqı maarifləndirmə vəzifəsi qoyuldu. Cəmiyyət dini məktəbləri təkmilləşdirməyi lazım hesab edir, onların yayılmasına, ictimai kitabxanalar və qiraət zalları açılmasına çalışırdı. “Səadət” cəmiyyətinin 1908-ci ildə açılmış və orta təhsil verən məktəbində F.Ağayev (o, eyni zamanda müfəttiş idi), C.Hacıbəyov, Ü.Hacıbəyov, Ə.D.İsmayılov, H.Terequlov müəllimlik edirdilər. Məktəbin müdiri, Azərbaycan (türk) dili və ədəbiyyatı müəllimi Əli bəy Hüseynzadə idi. 1910-1911-ci tədris ilində “Səadət” məktəbində 302 şagird təhsil alırdı [16, s.46].

Bölgədə əhalinin sayı artdıqca təhsilə olan tələbat artır, məktəblərin sayı çoxalırdı. XX əsrin əvvəllərində də Qarabağın əhalisi, xüsusən kəndlərdə yaşayanlar öz uşaqlarını ənənəyə uyğun olaraq mollaxanalara verir, onların doğma dildə savadlanmasına və dini tərbiyəsinə ümid bəsləyirdilər. Əvvəllər olduğu kimi, rus məktəblərinə daxil olana qədər mollaxanalara getmək təcrübəsindən istifadə olunurdu [6, s.208].

XX yüzilliyin əvvəllərində bölgənin mərkəzi sayılan Şuşa şəhərində məktəblərin sayı bir qədər artdı. 1901-ci ildə Şuşada yeni mədrəsə fəaliyyətə başladı. Bu vaxt Azərbayanda 120 ruhani məktəbi var idi ki, bunun 9-u Şuşanın payına düşürdü. Bu dövrdə ruhani məktəblərində təhsil alanlar 3200 nəfərdən 130 nəfəri Şuşa ruhani məktəbində oxuyurdu. 1881-ci ildə Şuşada əsası qoyulmuş 6 sinifli realni məktəbində 1901-ci ildə 452 nəfər, 1913-cü ildə isə 483 nəfər təhsil almışdır [12, s.62].

XX əsrin əvvəllərində Şuşa məktəblərinin bir neçəsində dərnəklər yaradılmışdı 1902-1904-cü illərdə Şuşada sosial-demokrat dərnəyi yaradıldı. Bu dərnək Şuşa realni məktəbi yanında idi. Dərnəyə L. L. Stabrovski rəhbərlik edirdi. Mir Həsən Vəzirov, V. Kasparov və başqaları dərnəyin işində fəallıq göstərirdilər. Dərnəyin üzvləri insanlar arasında “Iskra” qəzetini yayırdılar [14, 79].

Qeyd edək ki, 1902-ci ildə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında müxtəlif tipli 230 ibtidai məktəb var idi. Bu məktəblərdə 14958 nəfər təhsil alırdı ki, onların da cəmisi 3643-ü (24,3%-i) azərbaycanlı idi. 1908-ci ildə isə bu məktəblərin sayı çox cüzi artaraq 236-ya çatmışdı. Burada təhsil alan 20618 nəfərdən isə yalnız 5456 (26,4%-i) nəfəri azərbaycanlı idi [11, s.37-64].

Bu dövrün ziyalıları məktəblərdə dərs vəsaitlərinin çatışmamazlığını nəzərə alır və müxtəlif dərs vəsaitləri çap etdirirdilər. Müxtəlif fənlər üzrə dərsliklər tərtib olunurdu: Ü. Hacıbəyov hesab dərsliyini (1908-ci il), Q.Mirzəzadə “Qafqaz coğrafiyası (1914-cü il) nəşr etdi. “Rus-türk” və “Türk-rus” lüğətləri, o cümlədən, 1907-ci ildə Ü.Hacıbəyov tərəfindən çap edilən lüğət nəşr olundu. Azərbaycan dilində təhsil alanlar üçün hazırlanmış aylıq pedaqoji jurnal “Rəhbər”in nəşri müəllimlər üçün qiymətli vəsait oldu. O, 1906-1907-ci

illərdə M.Mahmudbəyovun redaktəsi ilə çıxırdı. 1906-1908-ci illərdə şagirdlər üçün A.İ.Cəfərzadənin və M.H.Əfəndiyevin redaktəsi ilə şəkilli "Dəbistan", şagird və müəllimlər üçün Q.Mirzəzadə və A.Əfəndiyevin redaktəsi altında 1906-1907-ci illərdə "Məktəb" jurnalları nəşr olunurdu. Azərbaycan uşaq bədii ədəbiyyatının inkişafında M.Ə.Sabir, A.Səhhət, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, A.Şaiq və başqaları böyük rol oynadılar. Əsasını müəllimlər təşkil edən qabaqcıl ziyalıların nümayəndələri xalq təhsilinin inkişafı üçün zəruri olan biliklərin yayılmasına yönəlmiş ictimai fəaliyyətlə məşğul olurdular. Kitabxanalar, qiraət ocaqları, dram dərnəkləri, hətta qrupları yaradılırdı. Bu işdə müəllimlər, savad kursları, başqa mədəniyyət ocaqları fəal iştirak edirdi. Müəllimlər çalışdıqları yerlərdə öz işlərinə uyğun olaraq folklor, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, toponimika, ölkənin təbiəti və iqtisadiyyatı üzrə material toplayırdılar [6,s.216-217].

1910-1914-cü illərdə Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xalq maarifinin inkişafında müəyyən canlanma müşahidə edilmişdir. İbtidai məktəblərdə M.Mahmudbəyovun nəşr edilmiş "Ana dili" kitabı oxunurdu. Məktəblərin bir qismi rus-Azərbaycan məktəbləri idi. Bəhs etdiyimiz dövrdə, Şuşanın 8 ibtidai məktəbində 131 şagird təhsil alırdı. 1912-ci il "Əsasnamə"sinə görə şəhər məktəbləri ali ibtidai məktəblərə çevrildi. Ali ibtidai məktəblərə ibtidai məktəbləri bitirənlər daxil olurdu. Belə məktəblər Şuşada 2 hissədə fəaliyyət göstərirdi. Birinci hissəyə qızlar məktəbi daxil idi ki, bunun bünövrəsi 1894-cü ildən qoyulmuşdu. Şuşada "Marinskoe uçiliş" adı altında fəaliyyət göstərən bu təhsil ocağı Şuşanın ilk qadın orta məktəbi idi. Məktəbdə təhsil rus dilində aparılırdı. İkinci hissə isə oğlanlar məktəbi idi. Bu məktəblərdə şəriət, rus dili, latın dili, alman dili, riyaziyyat, coğrafiya, tarix, təbiətşünaslıq, rəsmxət və başqa fənlər tədris olunurdu. 1913-cü ildə Şuşanın orta məktəbində təhsil alan şagirdlərin sayı 483-ə, müəllimlərin sayı 42-yə çatdı. 1915-ci ildə Şuşada orta təhsil verən realni məktəblərində 470 nəfər şagird oxuyurdu [12, s.62-63].

Bölgədə fəaliyyət göstərən Rus-tatar məktəbləri XX əsrin əvvəllərində birsiniflidən ikisınıfliyə çevrilirdi [6, s.212].

XX yüzilliyin əvvəllərində xalq maarifi sahəsində diqqəti cəlb edən əlamətdar hadisələrdən biri, yalnız azərbaycanlı qızları üçün nəzərdə tutulan qız məktəblərinin yaradılması olmuşdu. 1907-ci ildə Şuşada da belə bir məktəb açıldı [12, s.63-64].

Bölgədə köhnə məktəblər, sayca nisbətən çox olmasına baxmayaraq, öz mövqelərini itirirdi. Bu məktəblər ümumtəhsil ibtidai məktəbləri və yeni üsulla işləyən məktəblər tərəfindən sıxışdırılırdı. 1915-ci il yanvarın 1-də Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında Xalq Təhsili Nazirliyinin sərəncamında 103 şəhər və 609 kənd ibtidai məktəbi var idi. Bu məktəblərdə 46530 şagird təhsil alırdı ki, onlardan 1427 nəfəri qız (28,3 faiz) və 15776-sı (34 faizi) azərbaycanlı idi [6, s.209].

Nəticədə 1916-cı ilin sonunda Qarabağ bölgəsinin mərkəzi hesab edilən Şuşada məktəblərin sayı 50-yə, şagirdlərin sayı 3000-ə, müəllimlərin sayı 79-a çatdı. 1917-ci ilin sonlarında isə Şuşada müəllimlərin sayı artıq 121 nəfəri keçmişdi [12, s.64].

1918-ci ildən isə Azərbaycan ərazilərində elan edilmiş Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti avqustun 28-də xalq maarifinin milliləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı qanun qəbul etdi. Qarabağın qəzalarında yüksək vəzifədə işləyən rus və erməni məmurları milli kadrlarla əvəz edildi. Məktəblərdə Azərbaycan dilinə məcburi fənn kimi həftədə 3-4 saat ayrıldı. Bu məktəblərə müəllim hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar təşkil edildi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə təhsil sistemində yeni bir dövr başladı. Hətta bunu o dövrün rus müəllifləri bilmədən etiraf etmişlər.

Rus müəllifləri bir çox hallarda türkləri “dağda yaşayan, savadsız, mədəni səviyyə cəhətdən aşağı olan xalq kimi” qələmə verməyə çalışmış, onların sözü ilə desək guya Sovetlər birliyinin gəlməsi ilə bu xalqların mədəni səviyyəsi yüksəlməyə başlamışdır.

Çox maraqlıdır ki, Lyayster və Çursin birgə yazdıqları Qafqazın təbiəti, coğrafiyası və əhalisi əsərində belə bir məlumat verərək bəlkədə bilmədən özlərinin yalan məlumatlar verdiklərini etiraf etmişlər. Bu müəlliflər yazır ki, Azərbaycan türklərinin mədəni səviyyəsi ümumilikdə aşağıdır. Kənd əhalisinin böyük hissəsi savadsızdır. Maraqlıdır ki, onlar əhalinin mədəni səviyyəsinin və savadsızlığın azalmasını və artmasını aşağıdakı kimi qələmə almışlar. Rus imperiyasının 1897-ci il siyahıyaalmasına görə Bakı quberniyasının kənd əhalisi arasında savadlı kişilərin sayı 1,9 faiz, qadınlar 0,06 faiz (265000 qadınlardan 147 savadlı), Yelizavetpol quberniyasında, kənd kişiləri arasında 2,5 faiz, qadınlar arasında 0,1 faiz savadlı insanlar olub. Bu vəziyyət rus imperiyasının 1917-ci il siyahıyaalınmasında çox az miqdarda dəyişilmişdi, belə ki, Bakı quberniyasında kişilər arasında savadlıların sayı 2 faiz, qadınlar arasında isə 0,1 faiz olmuşdur. Yəni buradan aydın olur ki, rus imperiyasının bir əsrə qədər əsarətində olmuş Azərbaycan türkləri mədəni və təhsil səviyyəsində heç inkişaf etməmişdir və yaxud da imperiya bu işdə buna maraqlı olmamışdır. Sonra yazırlar, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra türk əhalisi arasında bu vəziyyət yaxşılaşmağa doğru dəyişməyə başladı. 1921-ci ilin məlumatlarına görə (1918-1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti dövrü-H.B) Azərbaycanda artıq kişilərin 7,2 faizi, qadınların 1,6 faizi, ümumi əhalinin isə 4,5 faizi savadlanmışdı. Şəhərlərdə kişilərin 23,7 faizi, qadınların 5 faizi, ümumi şəhər əhalisinin isə 14,4 faizi təhsilli idi [17, s. 340].

Bu faktlardan aydın olur ki, rus imperiyası Qafqazda yaşayan türklərin təhsil almasında maraqlı deyildir. Çünki, əgər bunun səbəbi Azərbaycan türklərində idisə necə olur ki, onların verdiyi məlumatlardakı türk əhalisi arasında savadlılığın artması, Sovet imperiyasının gəlişi ilə yox, məhz

Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin (1918-1920-ci illər) həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi və mədəni tədbirlərin nəticəsi olaraq artırılmışdı. Əhalinin savadlanmasındakı bu faiz artımı 23 ay müddətində milli hökumətin-AXC-nin fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdi, hansı ki, iki ilə qədər bir zamanda yüz illik rus əsarətindən 3-4 qat daha çox inkişaf etdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Qafqazda o cümlədən bəhs etdiyimiz Qarabağ bölgəsində çar Rusiyası imperiyası tərəfindən məktəblər haqqında qəbul edilmiş məktəb nizamnamələrinin heç biri təcrübədə özünü doğrultmamışdı. Belə ki, islahatlar məktəblərin və şagirdlərin sayının əvvəlki illərə nisbətə artmasına təkan versə də, tədrisin keyfiyyəti aşağı olmuş və müsbət nəticə verməmişdir.

Ədəbiyyat

1. ARDTA: F. 313, siy. 1, iş 8, v. 2;
2. ARDTA: F. 313, siy. 2, iş 54, v. 6, 19;
3. ARDTA: F. 313, siy. 3, iş 185, v. 3, 6, 57
4. ARDTA: F. 406, siy. 2, iş. 75, v. 1
5. ARDTA: F. 524, siy.1, iş 28, v. 14-17
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
7. Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində. XIX-XX əsrlər. II cild. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Y.M.Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 660 s.
8. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 407 s.
9. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 478 s.
10. Hacıyev S. Türkiyə-Rusiya münasibətləri və erməni terroru. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 244 s.
11. Həsənov H. İnkilabdan əvvəl Azərbaycanda kitab işi. Bakı: 1965, 80 s.
12. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı: Avrora, 2016, 960 s.
13. Məmmədov X. “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər. (Bakı: Yazıçı, 1987) “İrşad” qəz., 1908, 22 may.
14. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrdək). Bakı: 2004, 974 s.
15. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. Москва: Педагогика, 1989, 591 с.
16. Гусейнов Р, Вердиева Х.Ю. “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку: Элм, 2003, 216 с.
17. Ляйстер А.Ф., Чурсин Г.Ф. География Кавказа. Природа и население. Тифлис: Издание Коммун. Универс, 1924, 350 с.
18. Пчелин Н.А. Крестьянский вопрос при Мусавата (1918-1920). Баку: 1931, 65 с.
19. Обзор Елизаветпольской губернии за 1909 г., Тифлис: 1910.
20. <http://www.history.az>